

Fahrüddîn er-Râzî'ye Göre Mucize (Mefâtihu'l-Gayb Tefsîri Çerçevesinde)

MEHMET EMİN YURT^a

Öz: Bir peygamberin peygamberliğini ispat, ancak hiç şüphe taşımayan kesin bir delille mümkün olabilir. Bu kesin delil de, ya onun gösterdiği mucizeyi duyu organıyla bizzat görmek ya da kesin bilgi ifade eden mütevatir bir haberle o mucizeden haberdar olmakla olur. Mutezileye göre, bir peygamberin nübüvvetinin ispatı için mucize temel şart değildir. Onlara göre tebliğin ulaşıp ulaşmamış olması esastır. Eğer bir kimseye peygamberin tebliği ulaşmışsa, bu onun için yeterlidir. Bir peygamber sadece tebliğde bulunur. Mutlaka bir mucize göstermek zorunda değildir. Fahrüddîn er-Râzî, Peygamber olarak gönderilen bir şahsın, kendi nübüvvetini insanlara ispat etmek için mutlaka bir mucize ortaya koyması gerektiğini belirterek, bu konu üzerinde önemle durmaktadır. Çünkü iddia ettiği dava, tabiatı gereği çok büyük ve muazzam bir davadır. Allah tarafından insanlara elçi olarak gönderilmiş olduğunu iddia etmek kadar büyük bir dava olamaz. İşte böylesine büyük bir dava ile ortaya çıkan bir kimşenin, bu davanın şanına yakışır bir biçimde hiçbir beşerin benzerini yapamayacağı bir mucize ortaya koyması lazımdır ki, bu mucize ile hem davasını ispat etmeli hem de insanların kalplerindeki şüphelerin izale olmasına yardım etmelidir.

Anahtar Kelimeler: Peygamberlik, mucize, sıdk, Kur'ân, Fahrüddîn er-Râzî.

^a Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü
neml88@hotmail.com

The Miracle According to Fakhruddin ar-Razi (In Frame of Mafatih al-Ghayb's Interpretation)

MEHMET EMİN YURT

Abstract: The proof of prophethood of a prophet can only be possible with an undoubtedly and absolute evidence. This absolute evidence either can be possible with seeing his miracles with sense organs or it is possible through be informed about his miracles with a sound news. According to Mutaizlis, performing a miracle is not main condition of prophethood of a prophet. If there are someone who has received the message of the prophet, this is enough for him (to be responsible). Therefore, according to Mutaizlis, receiving the notice/message of religion is more important. A prophet can only invite, he does not have to performing miracle(s). Fakhruddin er-Razi puts emphasis on this issue and he claims that someone who is sent as a prophet must performing a miracle to prove his prophethood to people because of nature of his assertion which is a great claim. There is no greater claim than that claiming he was sent by God to people as a messenger. Someone emerged with such a great claim must perform a miracle which is cannot be done by a human being because he must prove his message and help to remove doubts from mind of people.

Keywords: Prophethood, miracle, truthfulness, Quran, Fakhruddin ar-Razi.

Giriş

Mucizeler, tabiatın normal akışını kesintiye uğratan, benzerini meydana getirmekten insanların aciz kaldığı ve böylece peygamberlerin Yüce Allah tarafından gönderilmiş elçiler olduklarının kanıtı olan harikulade işlerdir. İtikadî noktada, nübüvvet gibi temel bir meseleyle doğrudan irtibatlı olması hasebiyle mucizeler, önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmamızda mucize kavramı ile ilgili bazı temel meseleleri, tefsir ilminin önemli âlimlerinden Fabrüddîn er-Râzî'nin (ö.606/1210) “Mefâtihu'l-Gayb” adlı tefsiri çerçevesinde ele alacağız. Bu bağlamda, vahyin kaynağını tespit etme noktasında mucizelerin gerekliliği, peygamberliğin ispatının şartı olarak mucizeler, meleklerin, peygamberlerin ve insanların mucizelere ihtiyaç duyması, mucizelerin aklen mümkün ve anlaşılabilir olması, mucizeler karşısında insanların tutumları, mucizelerin ilim vasıtalarından biri olması ve Kur'ân ile diğer mucizeler arasındaki farklar gibi bazı temel konularda değineceğiz.

1. Mucize

Mucize kelimesi, “عجز” fiilinin if'âl babında ism-i fâili olarak “مُعْجَزَةٌ” şeklinde gelir ve meydan okuyarak hasmı aciz bırakan olay veya vakıa manasında kullanılır.¹ Sonunda bulunan “ة” harfi mübalağa içindir.² Çoğulu da “مُعْجَزَاتٌ” biçimindedir.

Kelâm terimi olarak mucize kelimesinin ne zaman kullanılmaya başlandığı kesin olarak bilinmemekle birlikte erken devir âlimlerinin eserlerinde yer almamaktadır. Mucize kelimesi için yapılan tanımlara bakılacak olursa III. (IX.) yüzyıldan itibaren terim manasıyla kullanılmaya başlanmıştır. Mâtürîdî (ö.333/944) mucizeyi, hissî ve aklî olarak ikiye ayırmaktadır.

¹ Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sıbâb*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrût, 1404/1984, III, s. 883-885; Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib Bakillânî, *Olağanüstü Olaylar ve Aralarındaki Farklar (Mucize, Kerâmet, Sibir)*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 1998, s. 78, (trc.; Adil Bebek); Sebbâğ, Muhammed b. Lutfi, *Lemebât fi Ulûmi'l-Kur'ân*, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrût, 1410/1990, s. 78; Hâlidî, Salah Abdulfettâh, *İcâzu'l-Kur'âni'l-Beyânî ve Delâilu Masdaribîr-Rabbânî*, Dâru 'Îmâr, Umman, 1421/2000, s. 18.

² Zebidî, Muhammed Murtazâ el-Huseynî, *Tâcu'l-Arûs*, Mat'abatul-Hukûmetu'l-Kuveyt, Kuveyt, 1385/1965, XV, s. 211; Müslim, Mustafa, *Mebâhis fi İcâzi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Müslim, Riyâd, 1416/1996, s. 14; Hâlidî, *a.g.e.*, s. 18.

a) Hissî mucize

Aynı ikiye bölünmesi, ağacın yürümesi, az bir yemekle çok sayıda kişinin doyması, devenin şikâyetinde bulunması gibi, yapısı itibariyle tabiat kanunlarını aşan olaylardır.

b) Akfî mucize

Başta benzersiz yapısı ile Kur'ân olmak üzere, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ümmî bir kimse olmasına rağmen Kur'ân gibi bir kitap ile gelmesi, gaybî haberler bildirmesi ve yüksek bir ahlaka sahip olması gibi durumlardır.³ Bâkîllânî'ye (ö.403/1013) göre mucize, Yüce Allah'tan başka hiç kimsenin yapmaya gücünün yetmediği şeylerdir. Eş-yayı yoktan var etmek, ölüleri diriltmek, âsayı yılanı çevirmek, kör veya abraşı iyileştirmek, kötürüm bir kimseyi ayağa kaldırmak gibi kulların en basit bir çeşidini bile yapamadıkları fiillerdir.⁴

Gazzâlî'ye (ö.505/1111) göre mucize, Yüce Allah'ın bir fiili olarak insanı aciz bırakan, tabiatın normal akışını kesintiye uğratan ve peygamberin doğruluğunun kanıtı olan işlerdir.⁵ Kurtubî'ye (ö.671/1273) göre ise mucize, peygamberlerin doğruluklarını ortaya koyan olaylardır. Bu olaylara "mucize" denilmesinin nedeni, insanların benzerini meydana getirmekten aciz olmalarıdır.⁶

En genel tanımı ile mucize: Harikulade bir olay olup, benzerinin yapılması imkân dâhilinde olmayan, Allah'ın tabiat düzeni içerisine koyduğu kanunları aşan, sebep ve sonuçlara boyun eğmeyen, kimsenin şahsi gayret ve bireysel kazanımları yoluyla elde edemeyeceği, Allah vergisi olan ve Allah'ın risâletle görevlendirdiği peygamberlerin doğruluklarını kanıtlamaları için türünü ve zamanını belirlediği olağanüstü olaylardır.⁷

³ Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, Dâru Sâder/Mektebetu'l-İrşâd, Beyrût/İstanbul, 1422/2001, s. 276-281; Durmuş Özbek, *Hârikulâde Olaylar (Mucize-İrbâs-Kerâmet-Meûnet-İstidrâc-İbânet/Hizlan)*, SÜ, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Konya, 1997, Sayı; 7, s. 179-180.

⁴ el-Bâkîllânî, *Olağanüstü Olaylar ve Aralarındaki Farklar (Mucize, Kerâmet, Sibir)*, s. 55-56.

⁵ Hasan Aydın, *Gazzâlî ve İbn Rüşde Göre Mucize*, Kelam Araştırmaları, 6:2, 2008, s. 117-118.

⁶ Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Câmi li Abkâmi'l-Kur'ân*, Dâru Âlemi'l-Kutub, Riyâd, 1423/2003, I, s. 69-70.

⁷ Tehânevî, Muhammed Ali, *Keşşâfu Istılahâtî'l-Funûn ve'l-Ulûm*, Mektebetu Lübnân,

Bu açıdan Hz. Peygamber (s.a.v.)'in en büyük ve ebedî mucizesi Kur'ân'dır.⁸ Kur'ân, kendisinin bir benzerinin getirilemeyeceğini bildirmiş ve bu hususta inkârcılara meydan okumuştur. Nüzûl dönemi toplumunda son derece kuvvetli edipler ve hatipler olmasına rağmen, Kur'ân'ın meydan okumasına herhangi bir cevap verilememiştir. Bu durum Kur'ân'ın olağanüstü mükemmelliğe sahip bir mucize olduğunun göstergesidir.⁹ Kur'ân, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in kıyamete kadar baki kalacak ebedî mucizesidir.¹⁰

Bir olayın mucize sayılabilmesi için beş şartı birden taşıması gerektiği ifade edilmektedir.¹¹ Bu şartlar şunlardır:

1) Ancak yüce Allah'ın güç yetirebileceği bir şey olmalıdır. Denizin yarılması, ayın bölünmesi gibi insanların güç yetiremeyeceği şeyler türünden olmaları gerekir.¹²

2) Mucizenin olağanüstü (harikulade) olması gerekir. Tabiat kanunlarının ve diğer değişmez kanunların üzerinde bir yapıya sahip olması lazımdır. Böylelikle peygamberlik iddiasında bulunan kimsenin gösterdiği bu tür harikulade olaylar, Yüce Allah'ın sözünün yerini tutar. Yüce Allah'ın, "Peygamber doğru söylemiştir, onu ben gönderdim" demesiyle bu mucizeler arasında bir fark yoktur.¹³

3) Peygamberlik iddiasında bulunan kişi, mucizeyi kendi davasına delil göstermelidir. Meselâ, "Benim peygamber oluşumun delili Yüce Allah'ın şu suyu zeytinyağına dönüştürmesi yabut benim ona "sarsıl!" demem esnasında Yüce Allah'ın yeri sarsmasıdır" diyerek bunu risalet iddiasına delil göstermelidir. Yüce Allah bunu yapacak olursa, o takdirde meydan okuma gerçekleşmiş olur.¹⁴

Beyrût, 1996, II, s. 1575; Müslim, *Mebâbis*, s. 14-15; Hâlidî, *a.g.e.*, s. 18.

⁸ Karaçam, İsmail, *En Büyük Mucize Kur'ân-ı Kerim'in İlmî ve Edebî Sırları*, Yeni Şafak Kültür Armağanı, İstanbul, 2005, s. 101-102.

⁹ Karaçam, *a.g.e.*, s. 348-349.

¹⁰ el-Kurtubî, *a.g.e.*, I, s. 69-72.

¹¹ el-Kurtubî, *a.g.e.*, I, s. 69-70; Hâlidî, *a.g.e.*, s. 18-20; Müslim, *Mebâbis*, s. 15-18.

¹² el-Bâkîllânî, *Olağanüstü Olaylar ve Aralarındaki Farklar*, s. 55-56; el-Kurtubî, *a.g.e.*, I, s. 69-70; et-Tehânevî, *Keşşâfu Istılabâtî'l-Funûn ve'l-'Ulûm*, II, s. 1575-1576; Hâlidî, *a.g.e.*, s. 18-20; Müslim, *Mebâbis*, s. 15-18.

¹³ el-Bâkîllânî, *Olağanüstü Olaylar ve Aralarındaki Farklar*, s. 55-56; el-Kurtubî, *a.g.e.*, I, s. 69-72; Hâlidî, *a.g.e.*, s. 18-20; Müslim, *Mebâbis*, s. 15-18.

¹⁴ el-Bâkîllânî, *Olağanüstü Olaylar ve Aralarındaki Farklar*, s. 55-56; el-Kurtubî, *a.g.e.*, I, s. 69-72; et-Tehânevî, *Keşşâfu Istılabâtî'l-Funûn ve'l-'Ulûm*, II, s. 1575-1576; Hâlidî, *a.g.e.*, s.

4) Gösterilen mucize, meydan okuyanın iddiasına uygun olarak gerçekleşmelidir. Peygamberlik iddiasında bulunan kişi: “Benim peygamberliğimin alameti ve iddiamın delili, şu hayvanın konuşmasıdır” dediğinde o hayvan, “O yalan söylüyor, peygamber değildir” diye konuşursa, Yüce Allah’ın olağanüstü olarak yaratmış olduğu bu konuşma, peygamberlik iddiasında bulunan o kişinin yalancılığına delalet eder. Çünkü Yüce Allah’ın yaptığı bu harikulade fiil, o şahsın iddiasına uygun olarak meydana gelmemiştir.¹⁵

5) Mucize olarak ortaya konulan işin benzerini, hiç kimsenin göstermemesi ve ona muaraza yapılamaması gerekir. Bütün bu şartların hepsi birden bir işte bulunursa o iş mucize sayılır ve iddia sahibinin sıdkına delil teşkil eder.¹⁶

Burada şu hususu da önemle belirtmekte fayda vardır. Kur’ân’da “عجز” kelimesinden türemiş olup da kullanılan isim veya fiillerin hiç birisi İcâz’u’l-Kur’ân ilminin temel iki kavramı olan “icâz ve mucize” terimleri ile aynı kavramsal anlamda kullanılmamaktadır. Diğer bir ifadeyle, bu gün anladığımız manada icâz ve mucize kavramlarının Kur’ân’daki karşılıkları: “âyet” veya daha çok çoğul biçimde gelen “âyât” kelimeleri ile “beyyinât, burhân ve sultân” kelimeleridir. Bu kelimeler Peygamberlere verilmiş olan mucizeleri ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Örneğin, A’raf suresinin, “İşte size Rabbimizden açık bir delil, bir mucize geldi. İşte Allah’ın devesi de size bir âyet”¹⁷ mealindeki ayetinde yer alan “âyet” kelimesinden maksat mucizedir. Burada Salih (a.s.), kendisine mucize olarak verilen deveyi kastetmiştir. Yine Âl-i İmran suresinin, “De ki! Benden önce nice Peygamberler beyyinelerle geldiler”¹⁸ mealindeki ayetinde geçen “beyyinât” kelimesi “mucizeler” manasında kullanılmıştır. Yine Kasâs suresinin, “İşte bunlar, Rabbin tarafından Firavun ile onun ileri gelenlerine gönderilen iki burhândır”¹⁹ mealindeki ayetinde

18-20; Müslim, *Mebâbis*, s. 15-18.

¹⁵ el-Kurtubî, *a.g.e.*, I, s. 71; et-Tehânevî, *Keşşâfu Istılabâti’l-Funûn ve’l-Ulûm*, II, s. 1575-1576; Hâlidî, *a.g.e.*, s. 18-20; Müslim, *Mebâbis*, s. 15-18.

¹⁶ el-Bâkîllânî, *Olağanüstü Olaylar ve Aralarındaki Farklar*, s. 55-56; el-Kurtubî, *a.g.e.*, I, s. 69-72.

¹⁷ A’raf, 7/73.

¹⁸ Âl-i İmran, 3/183.

¹⁹ Kasâs, 28/32.

geçen “iki burhân”dan kasıt, Musâ (a.s.)'ya verilmiş olan, elini koynuna koyup çıkardıktan sonra elinin bembeyaz olup parlaması ve esasının büyük bir yılanı dönüşmesi şeklinde kendisine verilen iki büyük mucizedir. Yine Zâriyat suresinin, “Onu âşikâr bir sultanla (mucize) ile Firavun'a göndermiştik”²⁰ mealindeki ayetinde yer alan “sultân” kelimesi de mucize anlamında kullanılmıştır.

2. Vahiy Kaynağını Tespit Noktasında Mucizelerin Gerekliliği

Vahiy kelimesi “v-b-y” fiilinin mastarı olup, lügatte, gizli konuşmak, emretmek, ilham etmek, imâ ve işaret etmek, acele etmek, fısıldamak gibi çeşitli manalara gelmektedir.²¹ Terim anlamı olarak ise, Allah tarafından peygamberlerine ve bilhassa Hz. Muhammed (s.a.v.)'e ulaştırılan haberlere denir.²² Vahiy, Yüce Allah'ın peygamberlerine ve velilerine ilka ve ilham edilen ilahî söz olarak da tanımlanmıştır.²³ Nitekim Şurâ suresinde peygamberlere ilka edilen vahye,²⁴ Kasas suresinde ise Mûsâ (a.s.)'ın annesine yapılan ilhama işaret edilmektedir.²⁵

Vahiy tanımından da anlaşıldığı üzere, her şeyin yaratıcısı olan Yüce Allah ile insanlar arasında cereyan eden bir iletişim söz konusudur. Yaratıcı ile yaratılan arasındaki farklılık ise tarife sığmayacak oranda büyüktür. Daha doğrusu aralarında hiçbir benzerlik yoktur. Nitekim “O'nun benzeri hiçbir şey yoktur”²⁶ ayeti ile “Hiç bir şey O'na denk değildir”²⁷ ayeti bu gerçeği en güzel şekilde ortaya koymaktadır. İşte bu noktada “Benzeri hiçbir şey olmayan bir Zât” tarafından kendisine vahyedildiğini iddia eden bir şahsın, ortaya öyle bir delil koyması gerekir ki

²⁰ Zâriyât, 51/38.

²¹ el-Cevherî, *es-Sıhâb*, VI, s. 2519-2520; İbn Fâris, Ahmed b. Zekeriyâ, *Mekâyisü'l-Luğâ*, Dâru'l-Fikr, ysz., 1399/1979, VI, s. 93; İsfehânî, er-Râğıb, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'an*, Mektebetu Nezâr Mustafa el-Bâzî, ysz., tsz., II, s. 668; Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer, *Esâsu'l-Belâğa*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1419/1998, II, s. 324; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsîr Usûlü*, TDVY, Ankara, 2008, s. 37.

²² es-Sebbâğ, *Lemebât fî 'Ulûmî'l-Kur'an*, s. 45; Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 39.

²³ el-İsfehânî, *el-Müfredât*, II, s. 668-669.

²⁴ Şurâ, 42/51; “Allah bir insana ancak vahiy yoluyla veya bir perde arkasından hitab eder yahut ona Kendi izniyle dilediğini vahyedecek bir Elçi gönderir. Çünkü O yüceler yücesidir, tam hüküm ve hikmet sahibidir.”

²⁵ Kasas, 28/7; “Bunun içindir ki Mûsâ dünyaya gelince annesine şöyle ilham ettik: “Onu bir süre emzir, şayet onun başına bir şey geleceğinden endişe edersen, ırmağa bırak, hiç endişe etme, hiç üzülme; Zira Biz onu sana kavuşturacağız ve onu resüllerden yapacağız.”

²⁶ Şurâ, 42/11.

²⁷ İhlâs, 112/4.

ortaya konulan bu delilin de “benzeri olmayan bir fiil” olması lazımdır. Mucize kelimesinin tanımında yer alan “benzerinin yapılması imkân dâbi-linde olmayan”²⁸ ibaresinin asıl sırrı işte tam bu noktadadır. Çünkü peygamberin ortaya koyduğu mucize, benzeri olmayan bir “Zât” tarafından icra edilmektedir. O “Zât”ın fiili de kendisi gibi benzersiz ve emsalsizdir. Hz. Peygamber’e (s.a.v.) beyân ve i’caz olarak indirilen Kur’ân,²⁹ aynı zamanda onun en büyük mucizesidir. Nitekim Yüce Allah, Kur’ân’ın benzerinin getirilmesi hususunda defalarca meydan okumuş ve bu meydan okumalar karşılıksız kalmıştır. Hiç kimse Kur’ân’a denk düşecek mahiyette bir söz ortaya koyamamıştır. Bu da Kur’ân’ın mucize olduğunun ve *benzeri olmayan bir Zât* tarafından inzâl edildiğinin ispatı olmuştur.

Gerek mahiyetleri ve gerekse de gayeleri yönüyle, Yüce Allah’ın kudret ve azametinin bir tezahürü olarak Peygamberlerin elinde cereyan eden ve olağanüstü mahiyetleriyle, insanların benzerlerini getirmekten aciz kaldığı mucizeler, şüphesiz ki peygamberlik müessesesinin temel ispatlayıcı unsurlarıdır. Bu çerçevede mucizelerin gerekliliği, herhangi bir peygamberin peygamberliğinin sıhhati için olmazsa olmaz temel şarttır. Râzî’nin üzerinde önemle durduğu konuların başında, vahyin kaynağının Yüce Allah olduğu ve bu bağlamda peygamberliğin ispatı için mucizelerin gerekli bir şart olması hususudur.

3. Peygamberliğin İspatının Şartı Olarak Mucizeler

Bir peygamberin peygamberliğini ispat, ancak hiç şüphe taşımayan kesin bir delille mümkün olabilir. Bu kesin delil de, ya onun gösterdiği mucizeyi duyu organıyla bizzat görmek ya da kesin bilgi ifade eden mütevatir bir haberle o mucizeden haberdar olmakla olur. Yüce Allah, sıdklarını ortaya koymaları için bütün peygamberlerini bazı mucizelerle desteklemiştir.³⁰ Mutezileye göre, bir peygamberin nübüvetinin ispatı için mucize temel şart değildir. Onlara göre tebliğin

²⁸ Hâlidî, *a.g.e.*, s. 18.

²⁹ Osman Bayraktutan, *Kırâatlerde Tevatür Olgusu*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, Erzurum, s. 111. (Basılmamış Doktora Tezi)

³⁰ Ahmed b. Huseyn el-Beyhakî, *Delâilu’n-Nübüvve*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût, 1408/1988, I, s. 7-8; Muhammed Reşid Rızâ, *el-Vahyu’l-Mubammedî*, Muessesetu ‘İz-zî’d-Dîn, Beyrût, 1406, s. 233.

ulaşım ulaşmamış olması esastır. Eğer bir kimseye peygamberin tebliği ulaşmışsa, bu onun için yeterlidir. Bir peygamber sadece tebliğde bulunur. Mutlaka bir mucize göstermek zorunda değildir.³¹

Râzî, Peygamber olarak gönderilen bir şahsın, kendi nübüvvetini insanlara ispat etmek için mutlaka bir mucize ortaya koyması gerektiğini belirterek, bu konu üzerinde önemle durmaktadır. Çünkü iddia ettiği dava, tabiatı gereği çok büyük ve muazzam bir davadır. Allah tarafından insanlara elçi olarak gönderilmiş olduğunu iddia etmek kadar büyük bir dava olamaz. İşte böylesine büyük bir dava ile ortaya çıkan bir kimsenin, bu davanın şanına yakışır bir biçimde hiçbir beşerin benzerini yapamayacağı bir mucize ortaya koyması lazımdır ki, bu mucize ile hem davasını ispat etmeli hem de insanların kalplerindeki şüphelerin izale olmasına yardım etmelidir. Râzî, insanlardan önce, bizzat peygamberin kendisi dahi böyle bir mucizeye ihtiyaç duymaktadır. Çünkü kendisine gelen vahyin şeytandan mı yoksa Allah'tan mı olduğunu ilk etapta peygamberin kendisi bile ayırt edemeyebilir. Bu noktada insan olarak peygamberin böyle bir şüpheye düşmesi onun için günah sayılmaz.

Râzî, bu hususları Bakara suresinin 135 ve 136. ayetlerini tefsir ederken ele almaktadır. Ona göre Yüce Allah Bakara suresinin, *“Bir de: ‘Yahudi veya Hristiyan olun ki doğru yolu bulasınız’ dediler. De ki: ‘Biz Hakka doğru yönelmiş bulunan İbrahim’in dinine tabi oluruz. O hiçbir zaman müşriklerden olmadı’*³² ayetinde, Yahudi ve Hristiyanlara cedeli bir yolla cevap verdikten sonra, yine *“Deyiniz ki: Peygamberlere Rableri katından verilen her şeye iman ettik! Onlar arasında hiçbir ayırım yapmayız”*³³ ayetinde de bürhanî delil getirerek cevap vermiştir. Bu cevaba göre Peygamberlerin nübüvvetlerini bilmenin yolu, onların ellerinden mucizelerin sâdır olmasıdır. Hz. Muhammed (s.a.v.)’in elinden de mucize sadır olunca, onun nübüvvetini itiraf edip, peygamberliğine inanmak vâcib olmuştur. Çünkü peygamberlerin bir kısmını kabulle bir kısmını da retle sınırlamak, delilde çelişkiyi gerektirir. *“Deyiniz ki: Peygamberlere Rableri katından verilen her şeye iman ettik...”* ayetinden kastedilen de

³¹ el-Eş‘arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, s. 296.

³² Bakara, 2/135.

³³ Bakara, 2/136.

budur ve ayetin zikredilişinin temel sebebidir.³⁴

Râzî, insanların bu noktada heva ve heveslerine uyararak davrandıklarına dikkat çekerek şöyle devam etmektedir: bizim Müslümanlığımız, heva ve hevesimiz için değil, Allah'a itaat etme arzusuyladır. Durum böyle olunca, bir mucize meydana geldiğinde ona inanmak gerekir. Ama mucize gösteren bazı peygamberleri kabul edip, bazısını kabul etmemek ise, bu imanın Allah'a itaat ve boyun eğme için olmayıp, aksine heva ve hevese ve nefsin arzularına tabî olma manasına geldiğine delâlet eder.³⁵ Râzî, bu hususu bir sonraki 137. ayetin³⁶ tefsirinde tekrar ele alıp şöyle devam etmektedir: biz, doğruluk bakımından bu dine denk olan bir başka dinin olmadığını söylüyoruz. Çünkü bu dinin temeli, elinden mucizeler zuhûr eden herkesin peygamberliğine iman etmeye dayalıdır. Bu dine ters düşen her şey, tezdâdî içinde taşır. Tezdâtlı olan bir şeyin ise, doğruluk ve sıhhat bakımından, tezdâtlı olmayan bir şeye denk olması imkânsızdır.³⁷

Râzî, tefsirinin birçok yerinde bu konu üzerinde durmaktadır. Yine bu konuyla bağlantılı olarak, mucize ile sıdklarını ortaya koymuş olan peygamberlerden hepsini kabul edip sadece birisini inkâr etmenin küfrü gerektirdiğini vurgulamaktadır. Bir insanın peygamberliğinin ispatı ancak mucize ile olur. Peygamberlik hususunda bir delil olduğu zaman o delil nerede varsa, orada peygamberliğin de olduğuna kesin inanmak gerekir. Şayet bazı yerlerde bir sıdk (peygamberlik iddiasında doğruluk) olmaksızın mucizenin bulunabileceği söylenecek olursa, bu durumda mucize ile bir peygamberin doğruluğuna istidlal etmek güçleşir ve o zaman da bütün peygamberleri inkâr etmek gerekir. Dolayısıyla peygamberlerden birinin nübüvvetini kabul etmeyen kimsenin, hepsini inkâr etmiş olacağı ortaya çıkmış olmaktadır.³⁸

³⁴ Muhammed b. Ömer Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtîbu'l-Gayb*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2013, IV, s. 75; Muhammed b. Ömer Fahrüddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtîbu'l-Gayb*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1988-1995, III, s. 504, (trc.: Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, C. Sadık Doğru)

³⁵ er-Râzî, *Mefâtîbu'l-Gayb*, IV, s. 76; er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr (Tercüme)*, III, s. 505-506.

³⁶ Bakara, 2/137; "Eğer onlar, sizin imân ettiğimiz gibi iman ederlerse muhakkak bidayette ermiş olurlar. Eğer yüz çevirirlerse, o zaman onlar ancak ayrılık (ibtılâf) içindedirler. Allah onlara karşı sana yeter. O, hakkıyla işiten ve bilendir"

³⁷ er-Râzî, *Mefâtîbu'l-Gayb*, IV, s. 76; er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr (Tercüme)*, III, s. 507-508.

³⁸ er-Râzî, *Mefâtîbu'l-Gayb*, XI, s. 74.

Dolayısıyla peygamberliğin ispatının mucize ile olan münasebeti açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Peygamberlerin ortaya koyduğu mucizeler insanların mazeretini ortadan kaldırmakta ve bunun neticesinde de o peygambere iman etme gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Peygamber olan şahsa iman etmemek ise küfür olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda olmak üzere gösterdikleri mucizelerle doğruluklarını ortaya koyan bütün nebilere iman etmekteyiz. Onlardan hiç birisi arasında ayırım yapmadığımız gibi, onlar tarafından gösterilen bütün mucizelerin de Allah'ın kudretiyle meydana geldiğine iman edip hiç birini inkâr etmeyiz.

4. Meleklerin, Peygamberlerin ve İnsanların Mucizeye İhtiyaç Duyması

Râzî, peygamberlerin sıdkına inanma noktasında insanların mucizelere ihtiyaç duydukları gibi, insanlardan önce bizzat peygamberlerin dahi kendilerine gelen vahiylerin Allah'tan olup olmaması noktasında mucizeye ihtiyaç duyduklarını ifade etmektedir. Râzî bu hususları ele alırken, onun, somutlaşmış bir tenzih anlayışına sahip olduğunu görmekteyiz. Ona göre Yüce Allah her türlü tahayyül, tefekkür ve tasavvurdan öylesine münezze ve mukaddestir ki O'nun azamet ve kibriyasının künhüne değil bir beşer, en büyük melekler dahi akıl ve sır erdiremezler. Değil O'nun zatını kavramak, O'ndan gelen herhangi bir vahyin mahiyetini dahi tespit edip anlamak bile ancak kâhir bir mucize vasıtasıyla olabilir. Ve bu noktada "Mahlûk olmak" sıfatını taşıyan her varlık aynı seviyededir. Bu varlık Peygamber ya da Melek olsa durum değişmez. Bundan dolayı Râzî, sadece insanların değil, hem Peygamberlerin hem de Meleklerin vahyin kaynağını doğru bir şekilde tespit etmek noktasında mucizelere ihtiyaç duyduklarını ifade etmektedir.³⁹

4.1. Melek İçin Mucizenin Gerekliliği

Bilindiği üzere melekler, erkeklik ve dişilikleri olmayan,⁴⁰ yemeyen ve içmeyen,⁴¹ Yüce Allah'ın emirlerine tam manasıyla itaat edip

³⁹ er-Râzî, *Mefâtibu'l-Gayb*, XXVII, s. 162.

⁴⁰ Zuhruf, 43/19; "Rahmanın kulları olan melaikeyi de dişi saydılar. Yoksa onların yaratıldıkları sırada hazır mı bulundular? Onların bu iddiaları yazılacak ve bundan ötürü sorguya çekileceklerdir."

⁴¹ Hüd, 11/70; (İbrahim) misafirlerinin (yani meleklerin) ellerini yemeğe uzatmadıklarını görünce, onların bu bali boşuna gitmedi ve onlardan kuşkulandı, kalbine bir korku girdi.

ona asla isyan etmeyen,⁴² yaratılış özellikleri yönüyle insanlardan çok daha güçlü varlıklardır.⁴³ Çünkü her şeyden önce melekler, insanların muhtaç olduğu bazı zorunlu ihtiyaçlardan bağımsızdırlar. Ayrıca melekler, insan takatini aşacak ölçüde Yüce Allah'a ibadet ve taatle meşgul olan varlıklardır. Enbiyâ suresinin "Onlar, gece ve gündüz durmadan (yorulmadan) onu tesbib (ve takdis) ederler"⁴⁴ ayeti bu durumu gayet güzel bir şekilde ifade etmektedir.

Bununla birlikte melekler her ne kadar insanlardan çok üstün bazı özelliklere sahip olsalar da mahlûk olma sıfatının dışında değillerdir. Dolayısıyla Yüce Allah'ın huzurunda bütün mahlûkatın acziyeti ne derecede ise meleklerin acziyeti de o derecededir. Yüce Allah her türlü mahlûkatın tahayyül ve düşüncesinin dışında olduğu gibi meleklerin de tahayyülünün dışındadır. Bu durum her konuda geçerli olduğu gibi Yüce Allah'tan gelen vahiyleri alıp peygamberlere ulaştırma noktasında da geçerlidir. Yani vahiy meleği olan Cebrâil (a.s.)'in vahiyleri aldığı esnada, hâşâ Yüce Allah'ı görebilmesi imkân dâhilinde değildir. Nitekim En'âm suresinin "Gözler O'nu görmez, O bütün gözleri görür"⁴⁵ ayeti bu hususu teyit etmektedir. Bu noktada meleklerin dahi Yüce Allah'tan aldıkları vahiylerin, gerçekten Allah'tan olup olmadığı noktasında belirleyici bir karineye ihtiyaç duymaları âşikardır.

Râzî, meleklerin de mahlûk olmaları sebebiyle Yüce Allah'tan aldıkları vahiylerin kaynağını tespit etmek için mucizeye ihtiyaç duyduklarını belirterek şöyle demektedir: öncelikle melek, o kelâmı Allah'tan aldığı anda, melekler için bu kelâmın, "Kelâmullah" olduğuna delâlet eden bir mucizenin tahakkuk etmesi gerekir.⁴⁶

4.2. Peygamber İçin Mucizenin Gerekliği

Peygamber için mucizenin gerekliğine gelince, insan olması yö-

"Korkma!" dediler. "Çünkü biz aslında Lût kavmini imba etmek için gönderildik."

⁴² Tahrîm, 66/6; "O ateşin başında kaba yapılı, sert ve şiddetli melekler olup onlar asla Allah'a isyan etmez ve kendilerine verilen bütün emirleri tam yerine getirirler."

⁴³ Mearic, 70/4; "Melekler ve Rûb, O'nun Arşına; miktarı elli bin sene olan bir günde yükselirler." Fâtır, 35/1; "Hamd, gökleri ve yeri yaratan ve melaikeliyi ikiye, üçer, dörder kanatlı elçiler yapan Allaha mahsustur. O, yaratıklarından, istediğine, dilediği kadar fazla özellikler verir, Çünkü O her şeye kadirdir."

⁴⁴ Enbiyâ, 21/20.

⁴⁵ En'âm, 6/103.

⁴⁶ er-Râzî, *Mefâtîbu'l-Gayb*, XXVII, s. 162.

nüyle peygamberlerin de aldıkları vahiylerin kaynağından emin olmak istemeleri normal bir durumdur. Râzî'ye göre, vahiy meleği Yüce Allah'tan almış olduğu vahiyyle peygambere vâsıl olduğunda, yine peygamber için, mutlaka bir mucizenin bulunması gerekir. Çünkü melekler kendilerini, farklı farklı şekillerde gösterebilmektedirler.⁴⁷ Bu durumda Peygamberin, her seferinde, aynı meleği gördüğünün kabul edilmesi halinde, ikinci defada gördüğünün, ilk defada gördüğünün aynısı olduğunu bilebilmesi için, bir mucizeye ihtiyaç duyabilir. Hatta peygamber onun şahsını görmeyip sadece sesini duyuyorsa, bu sefer de seste bir benzerliğin meydana gelmiş olması ihtimalinden dolayı, mucizeye duyulan ihtiyaç daha fazla olmaktadır.⁴⁸

Böylece Yüce Allah'tan gelen vahiylerin her seferinde bir mucizeyle doğrulanıp insanlara bu şekilde ulaştığı ortaya çıkmaktadır.

4.3. İnsanlar İçin Mucizenin Gerekliliği

Peygamber aldığı vahiy, ümmetine ulaştırdığında, yine o peygamberin ümmeti için bir mucizenin olması gerekir.⁴⁹ Bu mucizeyle ümmet, peygamberin, davasında sadık olduğu hususunda istidlal eder. Dolayısıyla peygamber, kendisinin Allah tarafından gönderilmiş bir peygamber olduğunu tam olarak bilmezse, bunu bilmeye ümmetin de gücü yetmez.⁵⁰ Böylece mükellefiyetleri ihtiva eden ayetlerin, insanlara ancak mucizelerdeki bu mertebelerden ve aşamalardan sonra ulaştığı sabit olmuş olur.⁵¹

Râzî, mucizenin hem ümmet hem peygamberler hem de melekler

⁴⁷ Nitekim melekler İbrahim (a.s.) ve Lût (a.s.)'a misafir kılığında gelmişlerdir. Bakınız; Hüd, 11/69-77; "Bir zaman da elçilerimiz İbrahim'e varıp onu müjdelemek üzere "Selam sana!" dediler. O da: "Size de Selam!" deyip çok kalmadan, elinde nefis, güzelce kızartılmış körpe bir dana getirip ikram etti. (İbrahim) misafirlerinin ellerini yemeğe uzatmadıklarını görünce, onların bu hali hoşuna gitmedi ve onlardan kuşkulandı, kalbine bir korku girdi. "Korkma!" dediler. "Çünkü biz aslında Lût kavmini imha etmek için gönderildik." Bu sırada banımı da, hizmet için ayakta durmuş, onları dinliyordu. Bunu işitince korkusunun geçmesinden ötürü gülmüsedü. Biz de onu İsbak'ın, onun peşinden de Yakub'un doğumu ile müjdeledik. O Elçilerimiz Lût'a gelince o fena halde sıkıldı, onlar yüzünden göğsü daraldı ve: "Gerçekten bu gün pek çetin bir gün!" dedi." Keza Cebraîil'in Hz. Peygamber (s.a.v.)'e bazen sahabeden Dıhye kılığında geldiği nakledilmektedir. Bakınız: Müslim b. Haccâc, *Sabîbu Muslim*, Dâru Taybe, Riyâd, 1427/2006, Fedâilu's-Sahabe, 16.

⁴⁸ er-Râzî, *Mefâtibu'l-Gayb*, XXVII, s. 162-163.

⁴⁹ er-Râzî, *Mefâtibu'l-Gayb*, XXVII, s. 162.

⁵⁰ er-Râzî, *Mefâtibu'l-Gayb*, VII, s. 112.

⁵¹ er-Râzî, *Mefâtibu'l-Gayb*, XXVII, s. 162.

için gerekli bir durum olduğunu tefsirinin birçok yerinde ele almaktadır. Bakara suresinin son ayetlerini tefsir ederken de bu konuyla ilgili bazı açıklamalar yapmaktadır. Bakara suresinin 285. ayetinde geçen “Peygamber iman etti”⁵² ibaresinin tefsirinde, peygamber olduğunu ilan eden şahsın sıdkına ve doğru olduğuna dair diğer insanların mucizeye ihtiyaç duymaları gibi, hatta onlardan önce bizzat peygamberin kendisinin dahi almış olduğu vahyin gerçekten Allah’tan olup olmadığı noktasında bir mucizeye ihtiyaç duyduğunu ifade etmektedir. O’na göre, vahiy meleği Allah katından peygambere gelip de: “*Muhakkak ki, Allah seni, bütün varlıklara peygamber olarak yolladı*” dediği zaman, peygamberin, meleğin sözünde sadık olup olmadığını bilmesi, yine ancak Yüce Allah’ın bu meleğin doğru söylediği hususunda izhar edeceği bir mucize ile mümkün olabilir.⁵³

Eğer böyle bir mucize olmazsa, peygamber, haber veren bu varlığın sapmış ve başkalarını da saptıran bir şeytan olduğunu düşünebilir, böyle bir şeyi caiz görebilir. Hatta bu melek bile, Yüce Allah’ın sözünü işittiğinde, duyduğu şeyin başkasının değil de Allah’ın sözü olduğuna delâlet edecek bir mucizeye ihtiyaç duyar.⁵⁴ Dolayısıyla Yüce Allah’ın: “Peygamber iman etti” sözünün manası, “O Peygamber, karşı konulmaz deliller ve parlak mucizeler ile bu Kur’ân’ın ve onda bulunan bütün hüküm ve kanunların Allah katından indiğini, bunların ne şeytanların ilkâ ettiği şeyler kabilinden, ne de bir sihir, kehanet ve göz boyama kabilinden bir şey olmadığını bildi. O, bunu ancak, vahiy meleği Cebrael (a.s.)’in elinde tecelli eden güçlü mucizelerin zuhur etmesi ile bildi” şeklindedir.⁵⁵

Râzî, bu konuyla ilgili olarak İbrahim (a.s.)’in durumunu da örnek göstermektedir. Nitekim Bakara suresinin 260. ayetinde⁵⁶ İbrahim

⁵² Bakara, 2/285.

⁵³ er-Râzî, *Mefâtîbu’l-Gayb*, VII, s. 111.

⁵⁴ er-Râzî, *Mefâtîbu’l-Gayb*, VII, s. 112.

⁵⁵ er-Râzî, *Mefâtîbu’l-Gayb*, VII, s. 112.

⁵⁶ Bakara, 2/260; “Bir vakit de İbrahim: Ya Rabbi, ölüleri nasıl dirilteceğini bana gösterir misin? Demişti. Allah: “Ne o, yoksa buna inanmadın mı?” dedi. İbrahim: “Elbette inandım, lakin sırf kalbim mutmain olsun diye bunu istedim” diye cevap verdi. Allah ona: “Dört kuş tut, onları kendine alıştır. Sonra kesip her dağın başına onlardan birer parça koy. Sonra da onları çağır. Koşa koşa sana geleceklerdir. İyi bil ki Allah Azizdir, Hakimdir: tam kudret ve hikmet sahibidir.”

(a.s.)'in Yüce Allah'tan kalbinin tatmin olması için bazı mucizeler istediği beyan edilmektedir. Râzî, bu konudaki fikirlerini şöyle temellendirmektedir: Şüphesiz bu ümmet, peygamberin peygamberlik iddiasında sadık olduğunu anlamak hususunda, bir mucizeye nasıl muhtaç ise, peygamber de yanına gelen meleğin bir şeytan değil de kerîm bir melek olduğunu bilebilmek için bir mucizeye muhtaçtır. Yine, melek Allah'ın kelâmını dinlediğinde, o da bu kelâmın, başkasının değil de Allah'ın kelâmı olduğuna delâlet edecek bir mucizeye muhtaçtır.⁵⁷

Râzî bu hususlara Zekeriya (a.s.)'in durumunu da örnek olarak getirmektedir.⁵⁸ Nitekim diğer peygamberlerin de Allah'tan bazı mucizeler istedikleri Kur'ân'da açık bir şekilde varid olmuştur. Râzî mucize istemek gibi durumların Peygamberler için bir hata veya günah olarak telakki edilemeyeceğini de önemle vurgulamaktadır.

Öyle anlaşılıyor ki vahyin asıl kaynağının Yüce Allah olduğunu bilmek noktasında mucizeler temel ispatlayıcı unsurlar olarak ortaya çıkmaktadır. Demek ki bu noktada melek veya beşer olsun fark etmez, yaratılmış olan herkes Yüce Allah'ın kudret ve azameti karşısında aynı acziyeti taşımaktadır. Bu acziyet durumu da yine Allah tarafından gösterilecek bir mucize ile giderilmektedir. Bu noktada mucizeler birer ilahi lütuf olarak karşımıza çıkmakta ve hidayete giden yolda mahlûkâta adeta rehber olma rolü üstlenmektedir.

5. Mucizenin Aklen Mümkün ve Anlaşılabilir Olması

Râzî'nin üzerinde önemle durduğu diğer bir husus da mucizelerin akli olarak mümkün olması ve bunun aklen anlaşılabilir olduğu hususudur. Çünkü mucizeler her ne kadar peygamberlerin davalarını ispat için gösterilmiş iseler de, bununla birlikte üzerlerinde tefekkür edilip Yüce Allah'ın kudretinin ne derece sınırsız olduğu idrak edilsin diye de gösterilmiştir. Râzî, bu açıdan mucizeler üzerinde tefekkür etmenin gerekli olduğunu vurgulamakta ve mucizelerin aklen de anlaşılabilir olduğuna işaret etmektedir.

Mucizeler, yapıları itibariyle tabiat kanunlarının üstünde cereyan

⁵⁷ er-Râzî, *Mefâtibu'l-Gayb*, VII, s. 34; er-Râzî, *Tefsir-i Kebîr (Tercüme)*, V, s. 464-468.

⁵⁸ er-Râzî, *Mefâtibu'l-Gayb*, VIII, s. 34-35.

etmiş olan olaylardır. Aklın gücü ve fonksiyonu mucizelerin benzerini getirmekten acizdir. Bununla birlikte akıl, mucizeleri bazı yönlerden idrak edebilir ve üzerinde tefekkürde bulunabilir. Belli bir dereceye kadar da anlayabilir. Aklın, mucize karşısında acziyetini anlaması da bunun bir delilidir. Nitekim bu acziyeti anlama durumu, mucizeye ait olan bazı şeylerin akıl tarafından idrak edildiğinin ve buna teslimiyet gösterildiğinin göstergesidir. Râzî, mucizelerin aklen uzak bir ihtimal olarak değerlendirilmesinin caiz olmadığını,⁵⁹ şayet böyle yapılırsa bütün peygamberlerin mucizelerine tenkid kapısının açılacağını belirterek, mucizelerin akli olarak izah edilmelerinin mümkün olduğunu ifade etmekte ve bu konu üzerinde bazı istidlaller yapmaktadır.

Râzî, Âl-i İmran suresinin: “*Vaktiyle melekler Meryem’e şöyle demişlerdi: Ey Meryem! Allah Kendisi tarafından bir kelime vereceğini sana müjdeleyiyor*”⁶⁰ ayetinin tefsirinde, İsa (a.s.)’in babasız yaratılmasının bir mucize olduğunu ve bu mucizenin de aklen mümkün olduğunu ifade etmektedir. Râzî’ye göre Müslümanların usûl ve kaidelerine göre, bu gayet açıktır ve bunun açıklaması da üç şekilde yapılabilir:

Birincisi şöyle yapılabilir: Cisimlerin, hayat, anlayış ve konuşma meydana gelecek bir şekilde terkip edilip birleşmeleri, “mümkün” olan bir iştir. Yüce Allah’ın bütün mümkünata kadir olduğu da sabittir. O halde, Yüce Allah bir şahsı, baba nutfesi olmadan da yaratabilir. Böyle bir şeyin imkânı sabit olunca, ayrıca mucize de peygamberin doğruluğuna delil olunca, peygamberin sadık olduğu ortaya çıkmış olur. Peygamber, İsa (a.s.)’in babasız yaratılmış olması noktasında, mümkün olan bir şeyden haber vermiştir. Sadık olan bir kimse, mümkün olan bir şeyin vukuundan haber verdiği zaman, onun böyle olduğuna kesin inanmak gerekir. Böylece zikrettiğimizizin sıhhati sabit olmaktadır.⁶¹

Râzî, ikinci açıklamayı da başka bir ayetten delil getirerek şu şekilde yapmaktadır: Yüce Allah, “*Mubakkak ki İsa’nın hâli de, Allah indinde Âdem’in hâli gibidir*”⁶² diye buyurmuştur. Buna göre Yüce Allah’ın Âdem (a.s.)’i babasız olarak yaratması imkânsız görülmediğine göre,

⁵⁹ er-Râzî, *Mefâtîbu’l-Gayb*, XI, s. 159.

⁶⁰ Âl-i İmran, 3/45.

⁶¹ er-Râzî, *Mefâtîbu’l-Gayb*, VIII, s. 42.

⁶² Âl-i İmran, 3/59.

Îsâ (a.s.)'ı babasız yaratması hiç imkânsız görülemez. İşte bu açık bir hüccettir.⁶³

Râzî, bu konuda aklî bir istidlalde de bulunmaktadır. Ona göre felsefeciler, doğum suretiyle olmayan bir üreme yoluyla insanların meydana gelmelerinin imkânsız olmadığı hususunda ittifak etmişlerdir. Felsefecilere göre: İnsanın bedeni, bu bedendeki hususî mizacın meydana gelmesi ile o bedeni yöneten nefs-i natıkayı kabul etmeye kabiliyetlidir. Bu mizaç ise ancak, dört unsurun (ateş, su, hava, toprak) belli bir süre içinde ve belli miktarlarda karışımı ile meydana gelir. Bu sebeple, bu unsurların parçalarının insanın bedenine uygun miktarlarda bir araya gelip imtizaç etmeleri imkânsız değildir. İşte, mizaç ile ilgili keyfiyet ve hususiyetlerin bir araya gelmesi esnasında bu unsurların imtizacı vâcib olur. Mizaç ile ilgili keyfiyet ve hususiyetlerin meydana gelmesi esnasında, o bedene ruhun girmesi vâcib olur. Böylece insanın üreme yoluyla meydana gelmesinin mâkûl ve mümkün olduğu sabit olur. Durum böyle olunca insanın, bir baba olmaksızın meydana gelmesi öncelikle caiz ve mümkün olur.⁶⁴

Râzî, Musâ (a.s.)'ın âsası ile taştan su çıkarması mucizesini de aklen anlaşılabilir olarak izah etme noktasında, sorulması muhtemel olan bir soruya cevap verme sadedinde şu açıklamaları yapmaktadır. Şayet birisi, “küçük bir taştan bol bol su çıkmasını akıl nasıl kabul edebilir?” diye sorarsa ona şöyle cevap verilir: Bu suali soran kimse, ya Fâil-i Muhtarın varlığını kabul ediyor veya O'nu inkâr ediyordur. Kabul ediyorsa, bu soru düşer. Çünkü O, denizleri ve diğerlerini yarattığı gibi, bu cismi de dilediği gibi yaratmaya kadirdir. Eğer Fâil-i Muhtarın varlığına itiraz ederse, onun Kur'ân'ın mânâlarını araştırmasında ve onun tefsîrini düşünmesinde bir fayda yoktur. Râzî'ye göre böylesine bir cevap, Yüce Allah'ın ölüleri diriltmek, kör ve alaca hastalığına tutulmuş olanları iyileştirmek gibi, Kur'ân'ı Kerîm'de anlattığı mucizeleri uzak görüp yadırgayan herkese verilecek cevaptır. Ona göre filozoflar da mucizelerin aklen imkânsız olduğunu kesin olarak söyleyememektendirler. Çünkü onlara göre dört unsurun (ateş, su, hava, toprak) müş-

⁶³ er-Râzî, *Mefâtibu'l-Gayb*, VIII, s. 42.

⁶⁴ er-Râzî, *Mefâtibu'l-Gayb*, VIII, s. 43.

terek bir maddesi vardır. Oluş ve fesada uğrama, bu müşterek madde ile olur. Yine bununla, hava suya, su havaya dönüşebilir. Bunun bir örneği de şudur: Hava, gümüş bir testinin içerisine doldurulduğu zaman katılaşıyor ve bu testinin çeperlerinde su damlaları şeklinde toplanır. Bu damlaların meydana gelmesi, havanın suya dönüşmesiyledir. Bu tür dönüşmelerin başka unsurlarda da meydana gelmesi uzak bir ihtimal değildir.⁶⁵

Râzî, Peygamberlerin gönderildiği zamanlarda, harikulade şeylerin, mucizelerin vuku bulmasının hiç de uzak görülecek bir husus olmadığını ifade etmektedir. Ona göre bunu aklen imkânsız görme kapısını açmak, bütün mucizeleri tenkid etmek kapısını da açar ki bu da bâtil ve yanlışır.⁶⁶

6. Mucizeler Karşısında İnsanların Tutumları

Peygamberler tarafından herhangi bir mucize ortaya konulduğu zaman, insanlar birbirinden farklı tavırlar ortaya koymuşlardır. Fıtratı bozulmamış olanlar bu mucizeler karşısında hemen iman ettikleri gibi, bazı insanların ise değişik sebeplerden dolayı bu mucizelere inanmadıkları, karşı çıktıkları veya bu mucizeleri değişik isimlerle niteledikleri görülmüştür. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in en büyük mucizesi Kur'ân karşısında da insanlar birbirinden farklı tutumlar sergilemişlerdir.

Râzî, tefsirinin değişik yerlerinde bu husus üzerinde durmuş ve ayrıntılı açıklamalar yapmıştır. En'âm suresinin: “Eğer sana kâğıt halinde (yazılı) bir kitap göndermiş olsaydık da kendileri de elleriyle onu tutmuş bulunsalardı, o küfredenler yine de “Bu apaçık bir büyüden başka bir şey değildir” derlerdi”⁶⁷ ayetini tefsir ederken peygamberlerin davetini kabul etmeyip, bu davet karşısında direten bazı insanlardan bahsetmektedir. Bir kısım insanlar vardır ki ne kadar nimet verilirse verilsin, hangi türden mucize gösterilirse gösterilsin iman edecek değillerdir. Onlar bu dünyaya dalıp onu elde etmeyi çok büyük bir fırsat bilecek kadar dünya sevgisini, onun şehvet ve lezzetini talep etmede çok aşırı giden kişilerdir. Bazı insanlar ise peygamberlerin mucizelerini, mucizeler babın-

⁶⁵ er-Râzî, *Mefâtîbul-Gayb*, III, s. 89-90.

⁶⁶ er-Râzî, *Mefâtîbul-Gayb*, XI, s. 159.

⁶⁷ En'âm, 6/7.

dan saymayıp, sihir türüne hamletmişlerdir. Bunlar cehalette öyle bir noktaya ulaşmışlardır ki, şayet onlar, kitabın gökten bir defada indirildiğini görüp, elleriyle tutup ve bizzat ayan beyân olarak onu müşahade etselerdi bile, onlar ona iman etmeyip, aksine bu durumu bir sihir sayarlardı. Bu durum cehaletin en üst noktasıdır. Çünkü onlar kitabı elleriyle tuttıkları zaman, görme idrakleri tutma idrakleriyle kuvvet kazanmış olur. Böylece de bu husus, zuhur ve kuvvet itibariyle daha ileri bir noktaya varmış olur. Daha sonra onlar, görüp tuttıkları o şey hakkında, yine de şüpheler içinde kalacaklar ve onun mevcut olup olmadığını araştıracaklardır. Bu da onların, cehalette safсата noktasına vardıklarına delâlet etmektedir.⁶⁸

Râzî, bu iki gurup insandan sonra En'âm suresinin 33. ayetinin⁶⁹ tefsirinde üç gurup insandan daha bahsetmektedir. Kureyş'ten Hars b. Amir, Hz. Peygamber (s.a.v.)'e şöyle demiştir: Ey Muhammed! Vallahi sen bize hiç yalan söylemedin, fakat eğer sana tabi olursak, yurdumuzdan kopartılır sürülürüz. Sana bu sebeple inanmıyoruz. Bu ifadelerden bazı insanların toplumsal baskıdan çekindiği için iman etmeye yanaşmadıkları anlaşılmaktadır. Yine rivayet edildiğine göre, Ahnes b. Şerik, Ebû Cehil'e şöyle demiştir: Ey Eba Hakem! Bana Muhammed'i anlat, o doğru mu söylüyor yoksa yalancı mı? Çünkü yanımızda şu anda kimse yok. Ebû Cehil ise şöyle karşılık vermiştir: Allah'a yemin ederim ki, Muhammed muhakkak ki doğru sözlüdür. O hiç yalan söylememiştir. Fakat Kusayoğulları: Sancağı (liva), hacılara su verme işini (sikaye), Kâbe'nin perdedârlığını (hicabe) aldıkları gibi peygamberliği de alıp götürürlerse Kureyş'in diğer kabilelerine ne kalır ki?

Bu ifadelerden bazı insanların kabile taassubuyla hareket etmelerinden dolayı iman etmedikleri ortaya çıkmaktadır. Bazıları da vardı ki, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in yalancı olduğunu söyleyemiyorlardı. Çünkü onu uzun zamandan beri tanıyorlardı. Onda hiçbir yalan görmemişler ve bu sebeple de onu “*el-Emîn*” diye isimlendirmişlerdir. Bu sebeple ona “*Sen nübüvvet iddianda yalan söylüyorsun*” diyemiyorlardı. Fakat onun risaletini inkâr ediyorlardı. Bunu da şöyle ifade ediyorlardı: “Mu-

⁶⁸ er-Râzî, *Mefâtibu'l-Gayb*, XII, s. 132-133.

⁶⁹ En'âm, 6/33; “*Onların söyledikleri seni muhakkak ki üzmektedir. Onlar hakikatte seni yalanlamıyorlar, fakat o zalimler bile bile Allah'ın âyetlerini inkâr ediyorlar.*”

hammed'e bir tür delilik ve akıl noksanlığı arız oldu da, bu sebeple kendisini Allah tarafından gönderilmiş zannediyor"⁷⁰

Râzî, mucizeler ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in nübüvveti karşısında beş ayrı kısma ayrılan insanların, üç ayrı tavır sergilediğini ifade etmektedir:

1) Mucizeler karşısında, düşünmekten ve apaçık delillerden yüz çevirmek.

2) Ortaya konulan beyyine ve delilleri yalan saymak. Bu kısım, bir öncekinden daha ileri derecede bir mertebedir. Çünkü bir şeyden yüz çeviren, bazen o şeyi yalanlamaz aksine ona sataşmaz, aldırılmaz ve önem vermez. Dolayısıyla delili tekzip etmek, o delilden yüz çevirmekten daha ileri bir şey olur.

3) Gelen beyyine ve deliller ile istihza ve alay etmek. Bir şeyi tekzip eden kimsenin bu tekzibi (yalanlaması), bazen istihza noktasına kadar varmaz. Şayet kâfirin tekzibi bu noktaya varmışsa, inkârda da zirveye ulaşmış olur.⁷¹

7. Mucizenin İlim Vasıtalarından Biri Olması

Râzî'nin tefsirinde üzerinde durduğu konulardan birisi de mucizenin ilim vasıtalarından biri olması hususudur. Bu açıdan Hz. Peygamber (s.a.v.)'in en büyük mucizesi olarak Kur'ân yapısı itibariyle bütün ilimlerin kaynağı olduğu gibi, geçmiş Peygamberlerin mucizeleri dahi, üzerlerinde durulup düşünüldüğü zaman, insan aklına ve fikrine nice ilimlerin kapılarını açacak sayısız hikmetlerle doludur.

Râzî, Bakara suresinin 145. ayetinde geçen "*sana gelen bunca ilimden sonra*" ibaresini açıklarken buradaki ilimden kastedilen şeyin "*deliller, âyetler ve mucizeler*" olduğunu ifade ederek şöyle demektedir:

Yüce Allah bununla "*Sana ilmin bizzat kendisi geldi*" manasını kastetmemiştir. Burada kastedilen: deliller, ayetler ve mucizelerdir. Çünkü bunlar ilmin yollarındandır. Buna göre bu ifade, müessire eserin ismini vermek kabilinden bir istiâredir. Buradaki istiâreden maksat mübalağa ve tazim ifade etmektir. Yüce Allah, mucize ve nübüvvet ile

⁷⁰ er-Râzî, *Mefâtibu'l-Gayb*, XII, s. 169.

⁷¹ er-Râzî, *Mefâtibu'l-Gayb*, XII, s. 130.

ilgili işleri “*ilim*” diye isimlendirerek yüceltmıştır. Bu da bizim dikkatimizi, ilmin şeref ve mertebe bakımından, mahlûkatın en yücresi olduğu hakikatine çeker.⁷²

Râzî, mucizelerin üzerinde düşünülmesi gereken hususlardan olduğunu ifade etmektedir. Tefsirinde bazı yerlerde buna dikkat çekmektedir. Ayrıca mucizelerin aklen anlaşılabilir olduğunu ve üzerinde tefekkür edildiği zaman insanı birçok hikmete ulaştıracağını zikreder. Dolayısıyla mucizeler, üzerinde düşünülmesi ve akıl yorulması gereken ilim kaynaklarıdır. Özellikle Hz. Peygamber (s.a.v.)’in en büyük mucizesi olan ve aynı zamanda da bir beyân mucizesi olan Kur’ân-ı Kerim üzerinde tefekkür etmek insana nice ilimlerin kapısını açmaktadır. Bu durum aynı zamanda Yüce Allah tarafından defalarca emredilmiş bir husustur.⁷³

8. Kur’ân ile Diğer Mucizeler Arasındaki Farklar

Râzî, Hz. Peygamber (s.a.v.)’in mucizesinin Kur’ân olduğuna, Ankebût suresinin “*Kendilerine okunan bu Kitabı indirmemiz (mucize olarak) onlara kâfi gelmiyor mu? Elbette bunda iman edecek kimseler için bir rahmet ve yeterli bir ders vardır*”⁷⁴ ayetini delil getirmektedir. Râzî’ye göre bu ayette geçen “*onlara kâfi gelmiyor mu?*” ifadesi, Kur’ân’ın “*kâfi*” olan miktarın üstünde bir mucize olduğunu ifade etmektedir. Râzî’ye göre Kur’ân’ı Kerim, şu sebeplerden geçmiş mucizelerden daha tam ve mükemmel bir mucizedir.⁷⁵

1) Geçmiş Peygamberlerin mucizeleri, tahakkuk etmiş ama sürekli olmamıştır. Çünkü Musâ (a.s.)’nin âsasının bir ejderhaya dönüşmesinden ve İsâ (a.s.)’nin ölülere diriltmesinden geriye kalan bir eser yoktur. Allah’ın kitaplarına iman eden hiç kimse kalmazsa ve bu mucizelerin varlığını inkâr ederse, ilahî kitap olmaksızın bu mucizeleri ispât etmek mümkün değildir. Ama Kur’ân’a gelince, o sürekli bir mucizedir,

⁷² er-Râzî, *Mefâtibu'l-Gayb*, IV, s. 116.

⁷³ Nisâ, 4/82; “*Kur’ân’ı gereği gibi düşünmeyecekler mi?*” Muhammed, 47/24; “*Kur’ân’ı düşünmezler mi? Yoksa kalblerinin üzerinde üst üste kilitler mi var?*” Mu’minûn, 23/68; “*Onlar Allah’ın sözünü anlamaya çalışmadılar mı?*” Sâd, 38/29; “*Biz sana bayrı, feyiz ve bereketi bol bir Kitâp indirdik ki insanlar onun ayetlerini iyice düşünsünler ve aklı yerinde olanlar ders ve ibret alsınlar.*”

⁷⁴ Ankebût, 29/51.

⁷⁵ er-Râzî, *Mefâtibu'l-Gayb*, XXV, s. 69-70.

bakîdir. Şayet onu birisi inkâr edecek olursa, inkâr eden kişiye hemen “Onun ayetleri gibi bir ayet getir” deriz.

2) Musâ (a.s.)’in âsasının bir ejderhaya dönüşmesi belli bir mahalde tahakkuk etmiştir. Bu sebeple o mucizeyi orada bulunmayanlar görmemiştir. Kur’ân’a gelince, o doğuya ve batıya ulaşmış ve herkes onu duymuştur.

3) Kâfir ve muannit olan birisi diğer mucizeler için terapiyle yapılmış bir sihirdir diyebilir. Hâlbuki Kur’ân için böyle bir şey söylenmesi mümkün değildir.

4) Hz. Peygamberin (s.a.v.)’in mucizesi olarak Kur’ân ilahî bir rahmettir. Yüce Allah, (Kur’ân’ı) peygamberin sadık olduğuna delil kıldığına bir işaret olsun diye “bir ders ve öğüt”⁷⁶ olarak beyan etmiştir. Zira biz, sadık olanın elinden mucizenin zuhur etmesinin, ilahî bir rahmet olduğunu, şayet mucize olmazsa insanların, sadık olanı yalalama: yalancı olanı ise tasdik etme gibi bir hataya düşebileceğini beyan etmiştik. Çünkü mucize olmazsa, gerçek peygamber, yalancı peygamberden ayırt edilemez. Yüce Allah’ın “bir ders ve öğüt” olarak beyan ettiği gibi, Kur’ân, zaman devam ettiği sürece herkesin kendisinden öğüt alacağı kalıcı bir mucizedir.⁷⁷

Râzî’ye göre, Kur’ân ile diğer mucizeler ve diğer semavî kitaplar arasındaki en önemli fark, Kur’ân’ın bizzat yapısının mu’ciz olmasıdır.

5) Tevrat, İncil, Zebûr ve diğer Peygamberlerin sâhifelerinden hiçbirisi yapısı itibariyle mucize değildir. Fakat Kur’ân başlı başına bir mucizedir.⁷⁸ Bu mucize, harfler ve seslerden meydana gelmiştir. Yüce Allah, Hz. Peygamber (s.a.v.)’in mucizesini bakî olan bir mucizeye, diğer Peygamberlerin mucizelerini de fânî ve geçici mucizelere dönüştürmüştür.⁷⁹ Bu durum, Kur’ân’ın vahiy mahsulü olduğunun ispatı için yeterlidir. Eski kitaplara gelince, onların vahiy mahsulü olduğunun ispatı için, başka mucizelerin bulunması gerekmiştir.⁸⁰

⁷⁶ Ankebût, 29/51.

⁷⁷ er-Râzî, *Mefâtîbul-Gayb*, XXV, s. 70.

⁷⁸ er-Râzî, *Mefâtîbul-Gayb*, IX, s. 101.

⁷⁹ er-Râzî, *Mefâtîbul-Gayb*, VI, s. 166.

⁸⁰ er-Râzî, *Mefâtîbul-Gayb*, XXVI, s. 22.

Sonuç

Görüldüğü üzere bir peygamberin peygamberliğini ispat, ancak hiç şüphe taşımayan kesin bir delille mümkün olabilir. Bu da ya onun gösterdiği bir mucizeyle olur ya da mütevatir bir haberle o mucizeden haberdar olmakla olur. Nitekim Yüce Allah, bu noktada bütün peygamberlerini pek çok mucizeyle desteklemiştir. Böylece peygamberlerin ortaya koymuş olduğu mucizeler, insanların mazeretini ortadan kaldırmış ve onlara iman etme gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda olmak üzere gösterdikleri mucizelerle doğruluklarını ortaya koyan bütün nebilere iman etmekle herkes mükelleftir. Râzî de bu hususa önemle dikkat çekmiştir. Keza mucizelerin vukuu aklen anlaşılabilir bir husustur. Nitekim mucizeler her ne kadar peygamberlerin davalarını ispat için gösterilmiş iseler de, bununla birlikte üzerlerinde tefekkür edilip Yüce Allah'ın kudretinin ne derece sınırsız olduğu idrak edilsin diye de gösterilmiştir. Râzî, bu açıdan mucizeler üzerinde tefekkür etmenin gerekli olduğunu vurgulamakta ve mucizelerin aklen de anlaşılabilir olduğuna işaret etmektedir. Bununla birlikte, peygamberler tarafından herhangi bir mucize ortaya konulduğu zaman, insanlar birbirinden farklı tavırlar ortaya koymuşlardır. Fıtratı bozulmamış olanlar bu mucizeler karşısında hemen iman etmişken, bazı insanlar ise değişik sebeplerden dolayı bu mucizelere inanmamıştır. İnanmadıkları gibi karşı çıkmışlar veya bu mucizeleri değişik isimlerle nitelemişlerdir. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in en büyük mucizesi olan Kur'ân karşısında da insanlar birbirinden farklı tutumlar sergilemişlerdir. Bu durum dün olduğu gibi bugün de devam etmektedir. Bu noktada, bu tür itirazların sona ereceğini beklemek de doğru olmaz. Nitekim hak ile batıl mücadelesi devam ettiği sürece bu tür itiraz ve tenkitlerin de devam edeceğini söyleyebiliriz. Ancak şu husus da bilinmelidir ki, mucizelere karşı takınılan bu benzeri tutumlar, mucizelerin sıhhatine herhangi bir halel getiremeyecektir.

Kaynaklar

Aydın, Hasan, *Gazzâlî ve İbn Rüşde Göre Mucize*, Kalam Araştırmaları, 6:2, 2008.

Bâkîllânî, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib, *İcâzu'l-Kur'ân*, Dâru'l-Me'ârif,

Kâhire, 2009.

Olağanüstü Olaylar ve Aralarındaki Farklar (Mucize, Kerâmet, Sibir), Rağbet Yayınları, İstanbul, 1998, (trc.: Adil Bebek).

Bayraktutan, Osman, *Kırâatlerde Tevatür Olgusu*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, Erzurum, s. 111. (Basılmamış Doktora Tezi)

Beyhakî, Ahmed b. Huseyn, *Delâilu'n-Nübüvve*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1408/1988.

Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsîr Usûlü*, TDVY, Ankara, 2008.

Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sıbâh*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrût, 1404/1984.

Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İbtîlâfu'l-Musallîn*, Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrût, 1411/1990.

İbn Fâris, Ahmed b. Zekeriyâ, *Mekâyîsu'l-Luğâ*, Dâru'l-Fikr, ysz., 1399/1979, V, s. 76.

İsfehânî, er-Râğîb, *el-Müfredât fî Ğarîb'il-Kur'ân*, Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâzî, ysz., ts.

Karaçam, İsmail, *En Büyük Mucize Kur'an-ı Kerim'in İlmî ve Edebî Sırları*, Yeni Şafak Kültür Armağanı, İstanbul, 2005.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmî li Abkâm'il-Kur'ân*, Dâru Âlemi'l-Kutub, Riyâd, 1423/2003.

Mâturîdî, Muhammed b. Muhammed, *Kitâbu't-Tevbîd*, Dâru Sâder/Mektebetü'l-İrşâd, Beyrût/İstanbul, 1422/2001.

Müslim, b. Haccâc el-Kuşeyrî, *Sabîbu Muslim*, Dâru Taybe, Riyâd, 1427/2006.

el-Câmiu's-Sahîh, (es-Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman, *ed-Dibâce Alâ Sâhib'i Müslim b. Haccac*, Hibr, 1416/1996.

Müslim, Mustafa, *Mebâhis fî İcâzi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Müslim, Riyâd, 1416/1996.

Özbek, Durmuş, *Hârikulâde Olaylar (Mu'cize-İrbâs-Kerâmet-Meûnet-İstidrâc-İbânet/Hızlan)*, SÜ, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Konya, 1997, Sayı: 7, 179-180.

Râzî, Ebû Abdillâh Ebu'l-Fadl Fahrüddin Muhammed b. Ömer, *Mefâtîhu'l-Gayb*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2013.

Tefsîr-i Kebîr (Mefâtîhu'l-Gayb), Akçağ Yayınları, Ankara, 1988-1995, (trc.:

Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, C. Sadık Doğru)

Rızâ, Muhammed Reşîd, *el-Vabyu'l-Muhammedî*, Muessesetu 'Îzzi'd-Dîn, Beyrût, 1406.

Sebbâğ, Muhammed b. Lutfî, *Lemebât fî Ulûmi'l-Kur'ân*, el-Mektebetu'l-İslamî, Beyrût, 1410/1990.

Tehânevî, Muhammed Ali, *Keşşâfu Istılabâti'l-Funûn ve'l-Ulûm*, Mektebetu Lübnân, Beyrût, 1996.

Zebidî, Muhammed Murtazâ el-Huseynî, *Tâcu'l-Arûs*, Mat'abatu'l-Hukûmetu'l-Kuveyt, Kuveyt, 1385/1965.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf*, Mektebetu'l-'Abîkân, Riyad, 1418/1998.